

Pierre d'Urteren hiztegia

PATRI URKIZU
(U.N.E.D.)

Lehen aldiz Pierre d'Urteren *Dictionarium latino-cantabricum* latin-euskara hiztegi eskuizkribatuaren argazkiak eskuratu nituenean somatu nuen berehala banuela orrialde haietan altxor bitxi bat gure hizkuntzaren nondik norakoaz ardura eta bere egituraz sakonago jabe nendin. Urteak iragan ziren, ordea, ongi ohartu baino lehen zeintzu behar zuten izan ikerlanaren mugarri eta harroinak, hastapen eta metodoa ahalik eta zehazkien aurkez nezan (laister espero dudana arabera)* Koldo Mitxelena doktore irakasle jaunaren zuzendaritzapean tesi moduan bere azterketa. Hemen doa-kizue, bada, bertako muina labur-labur emanik.

R. M. Azkue abade euskaltzale agurgarriak 1927. urtean Ingalaterran euskal eskuizkribuak ikusten eta aztertzen egon ondoren, honelaxe idazten zuen gaur plaza-ratzen dugun gaiaz, Pierre d'Urteren hiztegiarek, hain zuzen:

...el tercer manuscrito, *Dictionarium latino-Cantabricum* (...) es y creo que será siempre obra inédita... (Azkue 1928: 224).

Besterik gabe ematen zigun aurre-eritzi ezkor hau, eta luzea izango litzateke euskararekiko tankera horretako eritzien historiaren aipamena; esperantza gabeko uste hori aurki desegingo delakoan gaude, ordea, orain.

Hizkuntza herri baten historiaren ispilu eta gordailu da, gizartearen komunika-bide tresnetarik bat izateaz gain, eta Martin-ek dioen bezala kultur hizkuntza batek bere baitan iraganaren aberastasuna agertzen baitu lotsagabekeria handia litzateke bere sakontasun hori ezezagutzea:

Une langue de culture reflète en elle la richesse de son passé et c'est la trahir que d'en ignorer la profondeur historique (Martin 1969: 50).

Beraz, Urteren hiztegia aztertzerakoan ezin ahantz nitzakeen bere etorkiak, bere inguruneke historia hurbilari hain zuzen ere XVI-XVII. mendei gain-so labur bat bederen eman gabe ezin egon nintekeen, eta derrigorrezko zitzaidan bereziki Pierre d'Urteren bizitza urteetara inguratzea.

Bere garai hau bi arotan bereiz dezakegu. Lehena, Euskalerrian Donibane Lohizune sorterri eta hazerri izan zuen hartan, eta gero Baionan Lapurdiko hiriburuan, Maule Ziburuko hiriburuan, kasu, eta Bearne aldean kaputxino eta hugonote gisara

* Dagoenekoz aurkeztua (1986-1987 ikasturtea) EHU-ko Filologia Fakultatean eta 1989an 2 liburukitan Mundaizek argitaratua [*Argitaratzaileen oharra*].

bizi zuena 1664.etik 1685era doazen urteetan. Bigarrena, herbestaturik Ingalaterran XVII. mendeko azken urteetan eta XVIII.eko lehen bi hamartean eman zuena.

1664. urtearekin jaio zen eta urtarrilaren bian bataiatu zuten Donibane Lohizuneko artxiboek esaten digutenez:

Janvier 1664

D'Urté Le deuxième janvier 1664 a esté baptisé Petry fils Joannis d'Ourte et de Marie de Camiño, sa femme, naquist hière le P. a este Betry Canonier et la M. M. Lissardy par moi Belaryet, curé (Baptêmes 1664).

Honela bada, Louis XIV.aren ezkontza hirian eta Lapurdiko kostalde mugituan, garai ekaitztsu, higiduraz betean, tromentez eta gerlez estalirikako une hartan Betri donibandarrak iragan zuen haurtzaroa, antza bere osaba Kadet kapitainaren babespean.

Bere idazlanetan agertzen diren albiste sakabanatuei jarraikiz nolahalako bizitza ahal bat eraiki dugu.

Mutil koskor zelarik kaputxinoen komentuan, "Les Recolettes" izeneko prailategian hasiko zen bere lehen borrokak ematen hizkuntza klasikoekin, latina eta grekerekin, baina lehenarekin batipat. Halere, eta antza denez, Sarako eskolaren inguruan, Euskalerriko Atenas haren itzalean sortu ziren euskal liburuekin eta euskararen barne egiturarekin ere harremanetan hasiko zitzaigun.

Baionan geroxeago filosofia eta teologia ikasten murgilduko zen garaiko erlijio eztabaidetan oso-osorik, baina badirudi bere Gramatikan dioskunaren arabera ez zela katolikoan superstizioetara batera atxikia:

Parce que dès ventre de ma mère je suis nè très insensible pour toutes es superstitions de l'Eglise romaine (Urte [1712] 1900: 14).

Honela XVI. mendeko beste euskaldun zenbaiten moduan (Sans de Tartas mauletarra (cf. Stelling-Michaud 1980: VI, 8) eta Jean d'Etcheverry Donibane Lohizuneko 1559. urtean Genève-n ikasle bezala zeudenak (cf. Geisendorf 1957: 168, 202) eta gero Donapaleura apez protestante bezala etorri zirenak, Joanes Beraskoitzekoa 1571. urtean Rochellan *Jesus Christ gure Iauaren Testamentu Berria* eta beste zenbait libururen itzultzailearekin batera, Jakes Buztanobi Lakarrikoa Bastidan Leizarragaren jarraitzaile eta euskal dotrina bat ere inprimarazi omen zuena beste liburuttoen artean, Joanes de Tartas apez xohutarra (ik. Clement-Simon 1894-5: 320), eta Piarrés Landetxeberri (ibid.) eta beste zenbait gehiago (cf. Bearn ms), ikusirik Pierre d'Urtek zein nolako pertsekuzioneak pairatzen zituzten protestanteek beren sinesmenengatik, bere burua eta gogoia dirudienez erlijio erreformatuaren ildora lerratu zituen, bizarra moztu, prakadundu eta hugonote bihurtu zelarik Bearne aldean, kasu, iraganen zuen egonaldiren batean, hiztegia hitz gaskoin zenbaitek adierazten digutenaren arabera (*aditxas, komai, konpai...*). 1685. urtean Nantes-eko ediktuaren deuseztearen ondorioz, ordea, beste protestante milioierdiak egin zuen legez deserriko bidea hartu beharrean aurkituko zen, noski.

Askok babesa eta laguntza Genève-n, Amsterdam-en, Rotterdam-en eta batipat Londresen ediren zuen gure Pierre d'Urtek bezala, eta azken hiri honetan topatuko dugu bere bizitzari buruzko bigarren albiste zehatza, alegia, 1699. urtean Judith

Gautereau-rekin ezkontzen zaiguna, Artillerie-ko eleiza frantsesean Barbauld ministrari eta lekuko delarik (Minet 1925: 6). Ez dirudi, gainera, bakarrik bizitzeko egina zenik, eta alargundu ondoren bigarrenez ezkondu zen 1719. urtean Margaret Hermett-ekin, jadanik aski zaharkiturik zegoela Castle Street-eko kaperatxo ederrean (London Marriages licences. Matrimonials 1719. Guildhall Library. London, MS 10091-SS).

Bere anderea eta seme-alabak hazte eta mantentzearren George I.ak errefuxiatuentzat emandako diru laguntzetarik baliatu ahal izan zuen (Haag 1886: V, 1063), eta ziurren bere Gramatikan esker onez aipatzen duen John Chamberlayne-k "The Society for the Propagation of Christian Knowledge"ko partaideak lagunduz, ezen Mathurin Veysi ere de la Croze orientalistaren gutunetan dagerren legez "amicus quidam Chamberlaynii ex oppido St Iohannis de Lutz oriundus" (Della Croze 1746: III, 370) lagunak ziren eta Urtek ordainez Chamberlaynek 1715. urtean hizkuntza anitzetara Amsterdam-en argitaratu zuen *Oratio Dominica...* deitu libururako emango zizkion, noski, bertan ageri diren hiru "Gure Aita" ezberdinak. Liburu honen sarrera David Wilkins Lambeth Palace-ko liburuzaingak eta Vinsonen hitzetan Urteren "le corresponsal" (1891: I, 25), hau da gutun izkribatzaileak, idatzi zuen, eta barnean Guilielmus Surenhusius, Adrianus Rolandus, Joannes Schroederus eta beste hizkuntzalari askok parte hartu zuen. Garaiko ideiei jarraikiz, mendebaldeko eta ekialdeko hizkuntzak, erromantzeak eta ez erromantzeak gonbaratuz, agertzen saiatzen ziren hizkuntzen arteko ezberdintasunak ez zirela axaleko aldakuntzak baizik, eta Biblia interpretatuz munduko hizkuntzak oro hebreotik zetozela, etorkia Babelko dorrean sortu zen nahasmenduan zutelarik.

Era berean, garaiko hizkuntzalari galestar ospetsua zen Edward Lhwyd-ekin batera, Leibnitz-ekin eta beste askorekin uste zuten euskara Espainiako hizkuntza zaharra zela eta keltar hizkuntzen ahaidea.

David Wilkins, John Chamberlayne, Edward Lhwyd, Hans Sloane besteen artean garaiko Ingalaterrako hizkuntzalari eta jakintsuak euskaraz arduratu ziren, eta antza, Leizarraga, Vulcanius, Oihenart eta Micoletaren idazkiak zezagutzatelarik eta guttiegi iruditzen, bultzatuko zuten ziur aski Pierre d'Urte bere idazlanaren burutzera, hau da, Gramatika, Testamendu Zaharraren itzulpena eta *Dictionarium latino-Cantabrigicum* delakoa izkiribatzerara.

Pierre d'Urteren eskuizkribuak hil zenean, M. Williams welsherazko antologia baten egile zenaren eskuetara iragan ziren eta honenetatik W. Jones matematikariarengana, eta azkenik honen ikasle izan ziren Thomas eta George Parker jaun nobleen jauregira, alegia, Earl of Macclesfieldt-arren Shirburn-eko gaztelu zaharreko liburutegira, hain zuzen, oraindaino bertan dirautelarik (Vinson 1891: I, 23).

Bibliatik itzuli zuen zatia, *Ethorkia* eta *Ilkitcea*-ren 22 kapitulu Llewelyn Thomasek 1894. urtean argitaratu zuen, egin zuen edizio eder eta dotore batean. Bertan dakusakegu Pierre d'Urte, akats eta hutsune batzu landa, itzulpena berriro ez irakurtzearen ondorio, noski, idazle erraz eta arin, joskera garbi eta graziaduna, euskararen ahalmen guztien jabe, itzultzaile bikain bezain trebe agertzen zaigula.

Gramatika, berriz, Wentwort Webster jaunak argitaratu zuen 1900. urtean. Transkripzio akatsez josia egon arren, eta aski desordenaturik, benetan interesgarria dela uste dugu, bai fonetika aldetik garaiko trenkatzeaz ematen dizkigun oharranga-

tik, bai hiztegitxoan hedadura zabalagatik, bai adizkera ugarien zerrendagatik —zeintzu duela gutti Jacques Allières irakasleak ikertu dituen— (Allières 1985, 1991), bai joskeraz dioenarengatik eta bai solas bizi eta arruntengatik, ezagutzen dugun lehen gramatika luzea Larramendiren “Ezina egina” (Salamanca 1729) baino lehenagokoa jo daitekeelarik, eta Koldo Mitxelenak bere euskal literaturaren historian dioen bezala (Michelena 1960: 87), material askoz aberatsagoz osatua eta hornitua.

Baina utzi zigun Pierre d’Urtek beste eskuizkribu bat oraindano argitaragabe duguna, *Dictionarium Latino-cantabricum* deitua, latinezko hiru lehen letrak soilki lantzen dituen, hots, *A*, *Ab*, *Abs*-etik *Commotus* hitzeraino doakiguna. Hiru letra hauekin ordea 2457 orrialde bete zituen. Beronen kontsulta eta azterketa Gipuzkoako Diputazioan dagoen “Seminario de Filología Julio de Urquijo”-n den eta Guildford irakasle eskoziarrak Koldo Mitxelenari bidalitako kopiari esker egin ahal izan dugu. Eta heldu gara, bada, hitzaldi honen muin eta mamira: Urteren hiztegia.

Eskuizkribu orijinala, esan bezala, Ingalaterran Shirburn gazteluko liburutegian aurkitzen da (Watlington, North Library, 112 N, 13-17) bost liburuxkatan banaturik. Hasieran aditzari buruzko latinezko hamabi ohar dakar, lau orrialdez eta beste zenbait welsheraz idatziak, dirudienez nahasketa baten ondorioz.

Wentworth Webster-ek argitaratu zuen zatitxo bat *A*, *Ab*, *Abs*-etik *Abligurire*-raino doazen orrialdeak eskuizkributik kopiatuta (Webster 1895), baina ez dirudi arreta handirik merezi izan zuenik, edo oihartzun gehiegirik ez zuen lortu orduan Urteren hiztegiak, eta horrela ia gaurdaino.

Zein hiztegi hartu zuen eredutzat Urtek? Edo, zein latin hiztegi baliatu zen latin-euskarazkoa taxutzeko? Honetaz mintzatzerakoan Webster-ek, esaten digu nola ez duen aurkitu eredia eta ez zuela Urtek, antza, erabili soilik hiztegi klasiko bat, ezen behe-latinezko hitz mordoak ematen baitu, Du Cange-ren hiztegiaren agertzen ez direnak ere. Horrela, bada, eredia kausitzekotan Forcellini eta Facciolati latin hiztegiak baino lehenagoko hiztegiak ongi arakatu beharko lirakeela, dio. 1502.ean Ambrosius Calepinus italiar humanistak argitaratu zuen latin hiztegiak, adibidez, aitzinakoeikin gonbaratuz aurreramendu handia suposatu bazuen, hau era berean kaxkar eta atzeratua gelditu zen 1543.ean Robert Etienne-k Parisen argitaratu zuen *Latinae Linguae Thesaurus* famatuarekin, Pfeiffer-ek dioskunez (Pfeiffer 1981: II, 184). Baina humanista, protestante eta erregearen moldiztegiaren honen hiztegia Forcellini-k Italian 1771. urtean argitaratu zuen arte erabili eta onena izan bazen, gauza berdintsua esan dezakegu argitaratu zituen beste liburu anitzez, eta bereziki *Dictionarium latino-Gallicum* (Etienne 1546) deritzanarekin, zeinarekin Urterenak latin hitzen zerrendetan eta gero frantses itzulpenen ordezkarak ematen dituenetan baduen antza eta berdintasunik aski.

Halere, dirudienez ez da hau eredu bakarra, berran ez dauden latin hitzak ageri baitira Urterenean. Dena den, eta G. Matorék dioena frantses hiztegiez errepika daiteke, hau da, XVI-XVII. mendeetan zail dela jakiten zein den eredia eta zein ondorengoa, zein lehena eta zein bigarrena:

Il est très difficile de déterminer (...) à une époque (des XVIe et XVIIe siècle jusqu’à 1660) où le plagiat est la règle, qu’ils sont les ouvrages originaux qui méritent une étude approfondie (Matoré 1968: 67).

Gure ustez Urtek berea egitekoan hiztegi bat baino gehiago erabil zezakeen. Alde batetik R. Etienne-rena edo honen kopia laburtu bat, eta bestetik Londresen bertan aurki zezakeen beste latinezko hiztegiaren bat, edo latin-ingeles hiztegi bat, bai Davis-ena (1632), edo bai beste norbaitena.

Hitz zerrendarekin hasi baino lehen, agertzen dira eskuizkribuan aditzari egokirutako hamabi ohar, Ll. Thomas-ek zioenez egokiago leudekeenak gramatikaren barnean ipiniak beste aditzei buruzko azterketekin batera; baina Urtek sarreran ezarri bazituen garbi eta argi uztearren izan zen hainbat eta hainbat aldiz hiztegi barrenean agertuko ziren zenbakien esanahia, adibidez:

n. 2. Quintuplex datur infinitivus modus omnium verborum (aliquibus exceptis quibus est solummodo quadruplex) numeris distinctus ut 1. *mintzãcea*, 2. *mintzãtçen*, 3 *mintzatu*, 4. *mintça*, 5. *mintzatuco* vel *mintzaturen*. Loqui. &... (I, f. 1).

Infinitiboan ager daitezkeen bost mota ezberdinez mintzo zaigu, zenbait kasutan lau soilik ematen direla adieraziz eta demaigun zenbatzeari zehatz-mehatz jarraituko dio hiztegi osoan.

Darabiltzan grafiez eta laburdurez esan beharra dago anarkiko samar ageri zaigula lehen soaldian, baina honen zergatietarik bat hiztegia berrikusteko denborarik eza izan daitekeela. Minuskula eta maiuskulak ez ditu bereizten anitzetan, eta hizkien ganbioak aurkitzen baditugu batzutan hizkuntzaren erabileraren ispilutzat har litezkeenak dira, "koine" bat, eredu arautu bat sortu gabe zen garaikoak, hala *a/e* eta *ualuba* aldaerak: *urmariatu*, *urmeriatu*, *mussua*, *mussuba*... Gramatikako kategoriak adieraztekoan badarabiltza zenbait laburdura ere, hala: *gen(itiboa)*, *infinitiboa*, *mod(ua)*, *num(eroa)*, *v(ir, harra)*, *f(emina, emea)*, *vid. sup.* (videre supra, gorago ikus), *vid. Gram.* (videre grammaticam, gramatikan ikus), *part(izipioa)*, *adj(etiboa)*, etabar. Sudurkaria edo nasalizazioa adierazteko bokalaren gainean marratxo bat ipintzen du: *Trojaticã*... etabar.

Bost bokal erabiltzen ditu euskararen egitura fonologikoaren legez /a, e, i, o, u/, hala: *urmariatçea*, *proverbioa*,... Dieresia ere badarabil diptongoaren bigarren bokalean, hala: *gãii*, *goiça*...

Kontsonanteei dagokienez berezitasun hauetaz ohar gaitzke:

- a) B/V ageri dira: *bada*, *Vervesen*...
- b) G-, GU^{e,i}- hots bera adierazteko darabiltza: *guztagarri*, *guerla*, *guisara*...
- c) J/I nahasten ditu anitzetan: *jaiouija*, *jarijetea*...
- d) C, K-, KH-, QU-, hots bera adierazteko darabiltza: *cac' eguitea*, *kaka*, *erakhararaci*, *naiteque*...
- e) L, N, P eta R bere aldakin fonetiko hasperendu LH, NH, PH, RH-ekin ageri dira: *elbe*, *janhari*, *epbe*, *erbo*...
- f) LL, GN, TT, GT hitz espresiboetan darabiltza, hala: *llilluramendu*, *gnagnoac*, *ttiipi*, *gtipitgoa*...
- g) R-, RH- eta -RR- hots bera adierazteko darabiltza zenbait alditan: *royala*, *rhodestar*, *erre*.
- h) TSS-, TÇH, TÇ- darabiltza /ç/, /ç/ eta /c/ fonemen grafia bezala: *plegutssua*, *tçharrean*, *neglijentçia*...
- i) SS-, CH-, C-, Z darabiltza /s/, /s/ eta /s/ fonemen grafia bezala: *sassogna*, *ochala*, *çabal*, *uztay*...

Hots guzti hauen ahoskeraz Urtek bere Gramatikaren 7. orrialdeetik 12.eraingo ematen digu ohar interesgarririk beste hizkuntzetakoekin gonbaratuz, "Du son de lettres et consonnes" deitu kapituluari ([1712] 1900: 7-12). Ikus dezakegu, bada, nola XVI-XVII. mendeko idazle lapurtarren ortografiari jarraikitzen dión, baina aipatzen dudán nahasmendua ere erabiliz.

Azentuaz mintzatzerakoan esan behar da Urtek batzutan Leizarragak, Tartasek, Belak, eta Oihenartek egiten zuten bezala kakotxoak ere ipintzen zituela zenbait bokal gainean. Pierre Lafittek azentua aztertzen duenean E. Spencer Dodgson-ek 1898. urtean argitaratu zuen *Ethorkia*-n oinarritzen da bere azterketa egiteko (Lafitte 1967) eta Koldo Mitxelena, bertan oinarriturik, bostgarren azentu motan sailkatzen du bere zenbait adierazkai emanez (Michelena 1972, 1977). Hona hemen Urteren hiztegia aztertuz gordetzen duen araudia:

1) Silaba bateko hitzek ez dute kakorik hartzen: *jo, ur...*

2) Silaba biko hitz anitz paroxitonoztat ematen ditu: *búntça, éta, çbóla...* Mugatzailea hartzen dutenean paroxitonoak dira ere zenbait hitz, hala: *maingúa, lycéa, itssúa...*

3) Hiru silabatako hitz anitz paroxitonoztat hartzen ditu: *escára, itçúra, idúríz.*

4) Proparoxitonoak Lafittek dioen bezala hitz anitzekin ageri dira: *óçbola, pintórea...*

5) Lafitteren arabera azentuak beti silaba berean dirau, eta Koldo Mitxelena dioen legez, kasuarekin paradigmaticoa da, ez lumeroak ez mugatzaileak ez dutelarik zerikustekorik: *egúnetic, egúnera; arté, artétic, artétican...* Baina badira kasuak hau ukatzen dutenak, hala nola: *escára-escarázcoa, dictionário-diccionarióa...*

6) Aditz izenak batzutan paroxitonoak dira, baina bestetan proparoxitonoak: *berstéa, deitçéa, etssitçéa*, baina *icendátçea, emátea, eçárteca...*

7) Atzizkirik duten hitzek honen lehen silaban daramate azentua, honela: *itssúa, itssutássuna, ikaragárria, likhisquería, dantçatéguia, buruçáguia, berancórra...*

Azentuaz landa joskeraz ere zenbait ohar ematen dizkigu, adibidez "Cantabricismus" deitzen duen joskera mota, esenplu hauetan bezala:

a) "*ussantçaren podoreac garáitua*. Hic est cantabricismus"

b) "*arno urac garáitua, garaituricácoa, olbatua, olhaturicácoa*. Praxis haec ultima fraequens est cantabrice"

c) "*Jaincóaz haiceztáitua*. Hic est cantabricismus."

Beraz, adierazi nahi digu euskarak modu berezi bat duela aktibotasuna eta eraginkortasuna agertzeko. Alde batetik -K morfema erabiliz a) eta b)-n bezala eta bestetik -Z morfemaren bidez, c) adibidean legez. Honek, noski, badu izen bat "ablativus agentis" berak ere gramatikan erabiltzen duena "Passivus additur ablativus agentis. *Hautaz maitatua da, betaz biguindua da*" (Urte [1712] 1900: 445), eta Lafittek ere beste izenez, "médiatif" deitzen duena bere gramatikan (amaz gatatua da; Lafitte 1978: 344).

Beti esan ohi da errefrauak, atsotitzak, ditxoak, erran komunak, zaharrak eta arruntak hizkuntza baten jitearen gordailu direla, eta historian zehar herri honen jakituriazko esaldi bitxiak direla, eta ez direla inondik ere mespretxagarri balio

handiko baizik. Honela kontsideraturik idazle handiek beren idaztietan maiz erabiltzen dituzte eta jasotzen, Oihenartek (1657: preface) dioen bezala:

qu'ils s'estoient conservez par le moyen de leur brieveté, & l'agreable façon qu'ils ont d'exprimer les choses. De là est venu que plusieurs grands personnages n'ont pas dédaigné d'en faire des recueils.

Urtek Garibai, Lope Isastikoa, Jakes Belakoa, Voltaire, Oihenart eta beste askok bezala ez bazuen bilduma bat egin ere, gogoan zituen eta gogora zetozkion atsotitzak sakabanaturik ematen dizkigu perla bitxien moduan, adibideok bezalaxe:

Irabaciac ognac arin ditu, Eztu orgac beharriric, Hantçiren han cignac eta mignac.

Hitzez-hitz itzultzen bazuen ere Urtek ematen dizkigu bitxikeria frango han-he-menka gaiak beharturik edo kilikaturik, esate baterako Euskalerriko historiaren oihartzunak aipatzen dizkigunean, honela:

Augustus emperadoreac azpiratçen ohi çuen Escalherria, partez beronec, partez bere fortuna onaren bidez vel bertçeei hartaracotç escua emanic.

Edo beste batean Uztaritzeko emakumeen ile apainduraz mintzo zaigunean:

Calyptra. Uztharizco mothoa. Haec est genus quoddam Calyptrae mulier in oppido Uztharitç in prov. Laphurdi.

Edo teologiazko ikasketetan ikasitakorik ematen digun pasadizo honetan:

Apolinario hereticoa zegnac baitçioen hitçac vel berboac hartu çuela haragia arima arraçoindunic gabe eta etçela Iessu Christoren baithan natura bat baicen.

Edo eta aipamenez ari garenez *Biblia*, *Alkoranoa*, Platonen *Errepublikak*, *Batrachomymachia*, *Apokalipsioa*, eta

Apocolocynthis. Claudio Emperadorearen heriotçearen gagnean, cçgna phoçoátua içatu baitçen onjòac vel peretchiçuac janic.

Beraz, garaiko seme bezala ohizko ziren liburuak eta jakite iturriak zerabiltzan Urtek, hau da Biblia eta erlijiozko beste liburuak, hala nola latin eta grekerazko klasikoak.

Goazen, bada, orain hertsiki lotzera nolako prozedura zerabilen itzulpenetan ikusteari eta batez ere hitzak moldatzeko, taxutzeko eta eratzeko zuen modu propioa, nola batzen zituen aurrizki, artizki eta atzizkiak erroekin, eta hauek beren artean, sinonimoak eta alor semantikoak aztertzeraz laburzki bada ere.

Hitz onomatopeikoen beren hotsen bidez badirudi ekintza bera nahi dutela errepikatu, eta horregatik hizkuntzaren lehenetarikoak omen dira, batzuen eritziz, izen zaharrak, "mots primitifs" sailekoak. Bere balio adierazkorrengatik Lafittek "interjections improprement dites" (Lafitte 1978: 182) delakoekin batera sartzen ditu eta Euskaltzaindiaren gramatikak honela aipatzen ditu:

Konbentzios finkatuak direlako, alegia, ditu hizkuntza bakoitzak bere interjekzioak gutxi edo asko besterenetik desberdinak (1985: 510).

Urtek ere erabiltzen ditu hotsen imitazio gisara, hauexek: "aü aü eguitea", "bé eguitea", "bir, bir, bir", "fa, fa", "goill, goill, goill", "har har har nigar", "tintin dognua" etabar.

M. Zalbidek lantxo batean hitz eraketaz ari zaigularik sailkatze bat proposatzen digu, eta honen arabera antolatu dugu gure azterketa, hots, mailegutza, eratorpena, konposizioa, zabalkuntza semantikoa eta berreraipen lexikala (Zalbide 1982: 197), baina hiru lehenak soilki ikusiko ditugu hemen.

Mailegu hitzak direla eta, euskarak jatorrizko ala arrotz zituen hitzez eritziaik eta eztabaidak ugariak izan dira. Axularrek, Jakes Belakoak eta Arnaud Oihenartek besteren artean XVII. mendean bere eritzia eman zuten eta XVIII.ean Larramendik egin hiztegiak eragin handirik ukan zuen bai Hego, bai Ipar Euskalerrian, bai Lafittek (1931: 126-8), bai Peillenek (1983), bai Mitxelenak (1961), bai Pagolak (1984) eta bai Lakarrak (1985) erakusten diguten bezala. Baina Urtek inongo aurre-eritzirik gabe, nondikakoa axola gutti zaiolarik erabili zituen maileguzko hitz mordoak, hala nola, *abade*, *abadesa*, *abandonatu*, *abantail*, *avaricia*, *abariciosa*...

Batzuetan gaztelaniatik edo frantses etorkizkoak ez ezik bearneratik hartuak ere bai bestetan, hala: *aditxats*, *komai*, *konpai*... Eta ingelesetik ere. Adibidez, bati usina edo doministikuak jo diola adierazteko "blessus" darabil, "Bless Iesus"-en laburpena, honela, "ethortçen tçaie Blessus".

Aurrizkiei bagagozkie, beti esan ohi da euskaraz ez dagoela aurrizkirik ia, *des-* eta honen parekoak kenduz gero:

No se descubren más que conatos aislados, que sólo en algún caso (*des-* alternando con *ez-*, la partícula negativa vasca en *desegin* 'deshacer' *des-lez berdin* 'desigual', etc, *mes-* en algunos dialectos) ha llegado a tener vitalidad (Mitxelena 1978: 24).

Baina Urtek *des-/ez-/mes-* aurrizkiez landa badarabil sail eder bat, besteak beste hauexek: *anta-/ante-/anti-* (*antagonista*, *anteciano*, *antifona*), *kontra-* (*kontrabanda*, *kontrasorgin*...), *artçhi-* (*artçhiapetz*, *artçhiduque*, *artçhipizpizu*...), *biz-* (*bizerregue*, *bizcun-dea*...) eta *erre-/arra-* (*erreberritu*, *erredoblatu*, *arrabota*...).

Atzizki maileguak, noski, ugariagoak dira euskaraz eta Urteren baitan ere agertzen dira pila, hala: *-antçal-/antçial-/entçia* (*akhabantçia*, *abundantçia*, *abstinentçia*...), *-ecia* (*finecia*, *tristecia*...), *-ano* (*comediano*, *africano*...), *-ario* (*boticario*, *abersario*...), *-ero* (*banquero*, *establero*...), *-ista* (*antagonista*, *droguista*...), *-mendul-/mentu* (*abertimendu*, *Parlamentu*...), *-os(o)* (*abaricios*, *balioso*), *-sa* (*abadesa*, *prioresa*...), *-tadel-/tate* (*birjinitate*, *birjinitate*, *pietate*, *pietate*), *-cio(ne)* (*adoracioa*, *adoracionea*, *acusacionea*...).

Dakusakegunez ez du inongo kupidarik Urtek bereganatzeko bai latinetik edo bai erromantzeetatik datozkiokkeen aurrizki edo atzizkiak bere beharretarako, hots, itzultze lanerako nahitanahiezkoak zeritzaizkionak erabiltzeko, zio nagusi bat soilki izanik, alegia, bere jaio eta hazerrian euskaldunen artean erabilia izatearena.

Hitz eratorriak "autonomia lexical" deritzana osoa luketen erroei hizki bat edo gehiago eransten zaizkien haiek lirerateke, eta era honetako anitz darabiltza Urtek, adibidez: *aiccin-* (*aiccingidari*, *aiccinjoaile*...), *atce-* (*atcemarte*, *atcemartequia*...), *bassa-* Lafittek dioenez aurrizki bizenetakoa eta emankorrenetakoa bai landare, bai abere, eta bai pertsoneri ere eransten zaiena (Lafitte 1978: 38) (*bassabelhar*, *bassabaratchuri*, *bassaabre*, *bassoillo*, *bassaguicon*... *bassandre*...), *bacha-* ematen digu Urtek gero, antza, etimologia faltsoz *be-* eman duena, alegia, "bachanafartarra", eta ez "benapartarra". *Ber-* erre-ren pareko eta ordain bezala badarabil ere (*berreguign*, *berrehun*...), *bertcen-* ahaidetasunezko kasu batzu adierazteko (*bertcencussigna*...), *-sa* atzizki arrotzaren or-

dez emetasuna adierazteko *ema-* darabil, bai Bibliaren itzulpenean, bai hiztegian (*emabalesaitçaillea, emaguiçajalea, emaesclabo, emasorguigna...*), ez- aurrizkia xit emankor zaio ere ta hor ematen dizkigu (*ezacordatu, ezardietssi, ezdeusseguign...*) mordoia, *baz-* aditzaren infinitiboa laugarren eran batipat familiako arazoan adierazkarri dagerkigu (*bazaita, bazama, bazamalur, bazberri...*), *leben-* aurrizki bezala ere demaigu (*lebensor-thu, lebencussin...*), *ugaz-* aurrizkia *-izun* atzizkiaren kide bezala eta zentzu berarekin (*ugazaita, ugazama, ugazalaba...*).

Faktitiboak ere ugari dira agertzen hiztegiaren orrialdeetan zehar beren atzizki eta guzti, hala nola: *-araci, -arazgarri, -aracitçaille, -eraguin, -eraguille, -eraguingarri,...* Ithurriren hitzetan "infinififs causatifs" (1985: 378) diren horiek eta beren ondorioak porrostaka azaltzen dira: *biguiaraci, hillaraci, adisquidearazgarri, adiaracitçaille, bigueraguin, billeraguin, abantceraguigngarri...*

Hain litzateke demaizkigun atzizki ooren esenplu eta adibideen zerrenda luzea eta amaiezina, sailka bakarrik aipatuko ditugula:

- a) Ofizioak eta teknologia: *-ari, -(e)gile, -gin, -ko, -lari, -(ai)le, -tzaile, -zain, -zale.*
- b) Ahaidetasuna eta nondikoak: *-(t/d)ar, -iar, -so, -gignarraba, -bitxi, -unide.*
- c) Ahalmen eta nortasun on eta gaitzak: *-dun, -duria, -gaitz, -garri, -keria, -kor, -tasun, -tzar.*
- d) Leku eta uneak: *-alde, -aldi, -azpi, -be, -leku, -tegi, -toki, -pe, -baitan, -enean.*
- e) Ugaritasuna eta eza: *-anda, -bat, -erdi, -di, -gabe, -tsu.*
- f) Ekintza eta modua: *-ka.*
- g) Desio eta gurak: *-gura, -gale, -kar, -zale.*
- h) Ttipierazleak: *-kilo, -tila, -tto, -txo, -txiki, -ttipi -(i)ño, -xko, -xki, -xume.*

Hitz konposatuak hizkuntzaren baitan autonomia osoa duten bi elementu lexikal elkartzuz sortzen diren esanahi berriak osatzen dutenak dira. Bere barne muinean elipsia dago. Lafittek bere gramatika hamabi konposizio mota ezberdin aipatzen baldin baditu, Zalbidek gorago aipatutako artikuluan bost demaizkigu eta horien arabera Urteren zenbait esenplu azalduko dugu:

- a) Izena + izena. Eredua: *Gaztaifabrika, ahuntçadar, akbelarre, alupiçar...*
- b) Osagarri zuzena + izeneragilea. Eredua: *Urresaltzaille, balesteguille, balioemaille, bankarruteguille...*
- c) Sintetiko eragilea. Eredua: *Artzain, abreçain, banderçain, ainguraçain, oibançain...*
- d) Izena + adjetiboa. Eredua: *Ankamotz, grazieder, kastabici, adinferde...*
- e) Aditza + izena. Eredua: *Idazmakina, arraparraig, ehortçlekhu, escapalekhu...*

Baditu Urtek bere hiztegian eredu konplexuagorik, ordea, hiru eta lau elementu ezberdinen loturaz sortutakoak, hala nola: *tintaplumatoqui, iguzquilkhialde, ikusera-khustegui, kukushilbassabelbar, salerosbiletche...*, etabar, baina uste dut adibideekin aski dugula oraingoz.

J. A. Letamendiak Axularren itzulpen modua aztertzen duenean (1981: 165) komentatzen digu nola Leizarragak Axularrek baino askoz ere hertsiaigo, literalago itzultzen zituen testuak, honek lege erretorikoen ezagutzaren eraginez eta batipat idazkera propio baten moldatzeko borondatearen ondorioz, "amplificatio" delakoa erabiltzen baitu beste erretorika irudien artean. Baina, Axular Urterekin gonbaratuz gero, ohartzen gara honek latin hitzak itzultzerakoan askoz ere oparoago, joriago eta

ugariago ematen dizkigula ordainak. Hala Axularrek "agricola", itzultzean *laboraria* badarabil, Urtek beste guztiok ematen dizkigu: *nekbaçálea, jorralária, baintçurlária, mahastiçagna, sagardiçáña, baratçeçána...* Edo-eta "animus" itzultzerakoan Gero-n *borondate* soilki ematen bada, Urtek hemeretzi hitzok demaizkigu: *opinio(ne)a, sentimendua, izpiritua, adiméndua, intelijéntçia, eçagutça, jujaméndua, gogóa, nabia, guticia, umórea, pasio(ne)a, imajinacio(ne)a, fantésia, borondátea, asmúa, inclinacio(ne)a, afeccion(ne)a, jaidúra, pentura* eta *biboitça*.

Garaiko ohiturari jarraikiz, beraz, sinonimoak pilatzen zituen bata bestearen atzetik, bere hizkuntza altxor aberatsa dela adierazten digularik, eta bertan, noski, hiztegi sinonimogileek badute zer ikas, zer azter eta zer ediren.

Azkenik Urtek darabiltzan arlo semantikoen zenbait xehetasun emango ditugu. Ez da euskaraz UZEIk argitaratzen dituen hiztegi teknikoek aparte eta bai Aranart-Lafittek (d.g.), bai Euskaltzaindiak 1975ean argitaratuaz landa hitz sailak zentzuaren arabera zerrendatzen duen hiztegi gehiegirik. Urte saiatu zen beçe Gramatikan besteek bezala, hitz sailak zentzuaren ildoç pilatzen, aurkibidean honela ordenatzen duelarik hiztegia:

Des choses qui se fondent, des choses d'une Boutique, gens de metier, etc, des vers, bêtes venimeuses, des metiers, appartenance de l'âme, des sens, de quelques autres noms substantifs (Table des Matières).

Baina hiztegian ez du sailkatze berezirik egiten, hitz bitxirik eman arren. Adibidez, astronomiazkoak (*Atcemarte, hartç guardarguiçagui...*), geografia fisikoak (*beçoalde contraco uztaia, eguberdi, negubaste...*), egurats eta denborazkoak (*aireleku, hormabendo, canicula...*) mineralogiazko pilo bat (*bordetsai harri preciatua, harri preciatu ferdeçcoa...*), botanikazkoak (240tik gora) askotan Larramendirengan agertzen diren berdintsuak, hala nola sendagintzarako balió dutenak (*sudurodolbelbarra, betibicibelbarra, odolgueldibelbarra, unguierdibelbarra...*). Donibandarra zenez gero itsas hiztegi zabaldu eta arrain izenak ere oparo demaizkigu (*çurdarragna, atun bastarta, kbromarragna...*). Basabereak, etxeabereak, heçaztiak, herrestakiak eta marmaloak, bakoitzak bere izen propioa daroma Urteren hiztegian. Giza soina eta gorputz funtzioak aipatzerakoan ematen dizkigu batzú xit beçeziak, batipat, seksoarekin zerikustekorik dutenak, hala nola; *alu, potçhor, piço, aluçale, pitoçale, guiçachigorra, alupiçarrac...* etabar, baina "vulgarismus" direla adieratzen digu eta "utete (sic) caute", hots, kontuz eta arreta handiz erabiltzeko gomendatzen du, besteentzat, noski, tabu zirenez ez zuten izaterik ere. Eritasunak, sendagaiak, jan-edanak, jazkerak, apainkerak adierazten dutenarik ere badu muçtzo ederrik. Hizkuntza eta filosofia sailetan aberatsenatarikoak metrikakoa eta erretorika irudietakoa du garaiko hiztegi klasikoetan ohi zen bezalaxe. Literaturaz, musikaz, dantzaz, antzertiaz, arkitekturaz, pinturaz, eskulturaz, erlijioaz eta eskolaz eçe badu perla bitxirik, ez Azkue ez eta Lhanderen hiztegiengan agertzen ez direnak. Arlo berezietakoa ahaidetasuna adierazten duena du (*amirabrasso, aitivabrasso, aitaçitasso, bertencussigna, ugazalaba, baziçpa...*) Bärh hizkuntzalariak berak aipatzen diçuenak (Bärh 1935). Arlo edo alor semantikoekin bukatzeko azpimarratu beharra da aberatsenatarikoa ofizio izenena dela teknologiarenekin batera, hitz galdu eta beçetan ongi taxutu eta asmatuak demaizkigularik (*ainguraçagn, alkimiguin, distilelçe, etabar*).

Amaitzeko, beraz, esan dezadan laister argitaratzen bada Urteren hiztegia (eta hori espero dugu), hiztegegile, gramatikari, ikertzaile eta euskaltzaleek oro ediren duketela bere baitan zer ikasirik, altxor bitxirik. Urtek hain ongi XVII. mendearen bigarren partean ikasi, gorde eta gogoratzen zuen Donibane Lohizuneko hizkera, kostaldeko hizkuntzaren gordailu eta hitz kutxa, benetan ederra orok laister dastatzeko zoria ukan dezagula.

Bibliografía

- Allières, J., 1985, "Statut et limites du polymorphisme morphologique. Le verbe dans la Grammaire Cantabrique Basque de Pierre d'Urte (1712). 1e Parte", in J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena Oblatae...*, Gasteiz, E.H.U., 889-921.
- , 1991, "Statut et limites du polymorphisme morphologique: le verbe dans la Grammaire cantabrique basque de Pierre d'Urte (1712): Seconde partie (les auxiliaires)", in J. A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, "ASJU-ren Gehigarriak" 14, Donostia, 767-812.
- Aranart, Ph., Lafitte, P., (d. g.), *Les mots basques groupés d'après le sens*, Ikas arg., Baiona. Archives Municipales de Saint-Jean-de-Luz. Baptêmes, Année 1664.
- Azkue, R. M., 1928, "Manuscritos vascos en Inglaterra", *Euskera* IX.
- Bähr, G., 1935, *Los nombres de parentesco en vascuence*, Bermeo.
- Béarn, Nicolas, Eglises et pasteurs 1557-1685. Bibliothèque du protestantisme français. MS 952.
- , Pasteurs A-G, MS 548. Bibliothèque du protestantisme. Paris.
- Bela, J. C., *Tablettes*, = Clement-Simon, C., 1894-5, "Le protestantisme et l'erudition dans le Pays Basque au commencement du XVIIe siècle. Jacques de Bela. Biographie, Extraits", BSSLAP.
- Chamberlayne, J., 1715, *Oratio dominica...*, Amsterdam.
- Davis, J., 1632, *Antiquae Linguae Britannicae dictionarium duplex, prius britannico-latinum, posterius, latino-britannicum*, Londres.
- Della Croze, M., 1746, *Thesauri Epistolici Lacroziiani*, III, Lipsiae.
- Du Cange, Ch., 1678, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Paris.
- Etienne, R., 1546, *Dictionarium latino-gallicum*, Lutetiae.
- Euskaltzaindia, 1975, *Zortzi urte arteko hiztegia*, (= *Euskera* XXX), Donostia.
- , 1985, *Euskal Gramatika: lehen urratsak*, Iruñea.
- Geisendorf, P. F., 1957, *Livre des habitants de Genève*, I, 1549-1560, Droz, Genève.
- Haag, E., 1886, *La France protestante*, Paris.
- Ithurri, A., 1985, *Grammaire basque, dialecte labourdine*, Baiona.
- Lafitte, P., 1931, *Euskaldunen Loretegia*, XVI. garren mendetik bunatako liburuetarik bildua. *Lehen zatia 1545-1800*, Baiona.
- , 1967, "L'accentuation labourdine au XVIIe siècle selon L'Etorkia de P. d'Urte", "L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhenart", GH.
- , 1978, *Grammaire basque, navarro-labourdin littéraire*, 3. arg. Donostia.
- Lakarra, J. A., 1985, "Larramendiren hiztegegintzaren inguruan", *ASJU* XIX-1, 9-50.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua Bascongada*, Salamanca.
- Leizarraga, J., 1571, *Jesus Christ Gure launaren Testamentu Berria...* P. Hautin, Rochella.
- Letamendia, J. A., 1981, "Equivalencias léxicas vasco-latinas en el Gero de Axular", *ASJU* XV.
- London Marriages licences. Matrimonials 1719. Guildhall Library. London, MS 10091-SS.

- Martin, R., 1969, "Le Trésor de la langue française et la méthode lexicographique", *Langue française* II.
- Matoré, G., 1968, *Historie des dictionnaires français*, Paris.
- Minet, W. S., 1925, *Register of the churches of the Tabernacle Glass-house Street and Leicester fields, 1688-1783*, London.
- Mitxelena, L., 1960, *Historia de la literatura vasca*, Madrid.
- , 1961, "Euskal iztegitik XVII-XVIII. garren mendeetan", *Euskera* VI, 7-22.
- , 1972 "A note on Old Labourdin Accentuation", *ASJU* VI, 110-121.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, 3. arg., "ASJU-ren Gehigarriak" IV, Donostia.
- , 1978, "El elemento latino-románico en la lengua vasca", *FLV* 17.
- d'Oyhenart, A., *Les proverbes basques recueillis par...*, 1657, Paris.
- Pagola, I., 1984, "Neologismos en los Juegos Florales", *ASJU* XVIII-1, 53-160.
- Peillen, Tx., 1983, (arg.), *Jusef Egiategi, Leben liburria edo Filosofo Huskaldunaren ekbeia (1783)*, Bilbo.
- Pfeiffer, R., 1981, *Historia de la filología clásica de 1300 a 1850*, II, Madrid.
- Stelling-Michaud, S., 1980, *Le livre du Recteur de l'Académie de Genève (1559-1878)*, Droz, Genève.
- Shirburn Castle. Oxon, Watlington, North Library, 112 N.
- Thomas, Ll., 1894, *Anecdota Oxoniensia. The Earliest Translation of the Old Testament into the Basque Language (A fragment)*, by Pierre d'Urte of St. Jean-de-Luz, circ. 1700, edited from a MS in the Library of Shirburn Castle, Oxfordshire. Oxford, at the Clarendon Press.
- d'Urte, P., [1712] 1900, *Grammaire Cantabrique Basque*, W. Websterren arg., Bagnères-de-Bigorre.
- , [1715] 1989, *Dictionarium linguae cantabricae*, P. Urkizuren arg., Mundaiz, Donostia.
- Vinson, J., 1891, *Essai d'une Bibliographie de la langue Basque*, Paris.
- Webster, W., 1895, *Le dictionnaire latin-basque de Pierre d'Urte*, Baiona.
- Zalbide, M., 1982, "Hitz-eraketa: Lexiko sorkuntzarako baliabideak", in U.Z.E.I. *Hizkuntzalaritza Hiztegia*, Donostia.